

ERŐS FERENC

Az irodalom kultusza a pszichoanalízisben

A kultusz és az erőszak témája ezer-nyi szállal kapcsolódik a pszichoanalízishez és annak történetéhez. Mindenekelőtt maga a pszichoanalitikus elmélet kínál magyarázatokat a kettő összefüggésére, attól kezdve, hogy Freud *Totem és tabu* című művében a kultuszok, illetve a kultuszok iránti szükséglet keletkezését egy erőszakos cselekedettel, az ősapa meggyilkolásával és az ennek nyomán támadt bűntudattal kapcsolja össze. *Kultusz és erőszak* viszonyának problémája a freudi életmű egészén végigvonul. Az én kultusza a nárcizmusban, a Másik kultusza az (erotikus) szerelemben, a Vezér kultusza a tömeget alkotó egyének között – mindezen kultuszok mögött ott kísért a halál, az agresszió, a rombolás, a Thanatosz vágya és egyúttal rettenete. A kultuszok – és a kultúra – lényegéhez hozzátartozik az ambivalencia, amely az „unheimlich”, azaz a „hátborzongatóan félelmetes”, a kísérteties fogalmában fejeződik ki, s amelyet Freud E. T. A. Hoffmann *Homokemberéről* szóló tanulmányában, *A kísértetiesben* elemez.¹

A kultusz-probléma újrafogalmazását és az emlékeztörténelemmel való összekapcsolását kísérelte meg élete vége felé Freud, amikor a vallásalapító Mózesről szóló tanulmányában, vagy, ahogy Arnold Zweighez írott levelében nevezi, „történelmi regényében” felveti a kultikus tiszteletben részesülő, a mitológiai emlékezetben nemzedékről nemzedékre átörökített „nagy ember” kérdését. „Mindazok a vonások – állítja Freud –, amelyekkel a nagy embert felruházzuk, apai vonások”, s a legfőbb apai vonás „a nagy ember önállósága és függetlensége, isteni nemtörődömsége, amely egészen

---

A Petőfi Irodalmi Múzeum *Kultusz, kultúra, erőszak* című konferenciáján (2007. december 13–14.) tartott előadás alapján.

1 Sigmund Freud: *A kísérteties*, in *Művészeti íráskönyv*. Filum, Budapest, 2001.

a kíméletlenségig fokozódhat. Csodálni kell őt, bízni lehet benne, de mindamellett félni is kell tőle.” Ugyanakkor – teszi hozzá Freud – ha „a nagy ember alakja egészen az istenségig nőtt is, [...] ideje ráeszmélnünk, hogy az apa is gyermek volt valamikor”.²

Ez az ambivalencia – *csodálni és félni kell tőle* – Freudnak a saját szerepéhez való ambivalens viszonyát is jellemezte, amelybe éppúgy belefért az új területeket meghódító konkvisztádor büszkesége, mint a tudós szerénysége és alázata; az emberiséget meggyógyító próféta szerepe éppúgy, mint a tudásában és eszközeiben korlátozott orvosé, aki saját neurózisán sem tud mindig úrrá lenni. Freud mint mozgalomalapító hasonlóképpen ambivalens viszonyulásokot volt kénytelen elviselni saját munkatársaitól és tanítványaitól is. A pszichoanalitikus mozgalom történetében sűrűn váltották egymást a látványos összetalálkozások és szakítások (Freud és Jung), a feltétlen azonosulások és a keserű elhatárolódások (Ferenczi Sándor és Freud), a befogadások és kirekesztések (Otto Gross és Wilhelm Reich) stb. A Freud körüli kultusz hozta létre 1913-ban a pszichoanalitikus mozgalom „titkos bizottságát”, amelynek tagjait Freud egy-egy gyűrűvel ajándékozta meg, de amelyet a belső feszültségek 1927-re teljesen szétfeszítettek és megsemmisítettek. E „titkos bizottság” egyik fő embere, Ernest Jones, akinek nagy szerepe volt a bizottság felbomlásában, írta meg az ötvenes években híres Freud-életrajzát, amely kanonizálta a Freud legendát, s amely a „nagy ember”, a „magányos hős” mítoszára alapul. A magányos hős az általa felismert igazságokat egy egész világ ellenállásával dacolva, hajlíthatatlan következetességgel védelmezi; később tanítványok szegődnek mellé; ezek azonban – csekély kivétellel – elhagyják, elárulják őt.

A Freud-kultusz egyike lett a modernitás nagy kultuszainak. A kultusz határai messze túlterjedtek a szakma határain (az ortodox pszichoanalitikusok Freud szövegeit ma is „szent szövegeknek” tekintik), és behatolt a kultúra, a tudomány és a közgondolkodás legszélesebb területeire is. Ugyanakkor a Freud-kultusz keletkezésével szinte egy időben keletkezett az *ellenkultusz*, Freud leleplezése és temetése, illetve újratemtése, a pszichoanalízis eredendő tudományos és morális vétkeiről, a Freud által kidolgozott emberkép, terápiás elmélet és módszer elavulásáról, érvényvesztéséről szóló diszkurzus. Freudnak és követőinek diabolizálása, a pszichoanalízis világméretű összeesküvésésként való beállítása a hetvenes-nyolcvanas években virágzó iparág volt Amerikában. Utóbb áttért Európára is; ennek egyik legújabb példája *A pszichoanalízis fekete könyve* című vaskos francia kiadvány (2005),³ amelynek címe félreérthetetlenül *A kommunizmus fekete könyvére* utal (1999). *A pszichoanalízis fekete könyvének szerzői* „egy képzeletbeli Gulágot” festenek le, egy

2 Sigmund Freud: Mózes, az ember és az egyistenhit, in *Mózes. Michelangelo Mózes* (Két tanulmány). Európa, Budapest, 1987, 160–210.

3 Catherine Meyer (szerk.): *Le livre noir de psychanalyse. Vivre, penser et aller mieux sans Freud*. Les Arenes, Paris, 2005.

hatalmas összeesküvés-elméletet, amely korokon és országhatárokon átívelve az emberiség megrottására törekszik.

„Freud akkor válik majd igazán érdekessé, ha már réges-rég elfelejtették” – írja Elias Canetti, Freud egyik kíméletlen bírálója.⁴ Mai Freud-olvasatunk azonban nem Freud felejtésére, hanem műve gyökereinek, alapjainak, kontextusának feltárására törekszik, lehántva Freudról a hozzátapadt mítoszokat, legendákat. „Vissza Freudhoz”, „el kell olvasni Freudot” – hirdette meg Lacan az ötvenes években (azután bizonyos értelemben ő is a saját kultuszának áldozata lett). E lehántás során egyre inkább előtérbe kerülnek „a pszichoanalízis mostohagyermekai”, akik valamilyen oknál fogva kikerültek a mozgalom fősodrából, vagy éppen be se kerültek oda – Otto Gross, Ferenczi Sándor, Wilhelm Reich, Otto Rank, Georg Groddeck stb. Az egyik legérdekesebb figura, akinek a felfedezése csak az elmúlt években kezdődött, Sabina Spielrein, egy Oroszországból származó pszichoanalitikus volt. Évekkel azelőtt, hogy Freud a pszichoanalízis metapszichológiájába bevezette volna a halálöszön fogalmát, Spielrein, aki Jung páciense, majd szerelme volt Zürichben, már 1913-ban publikált egy tanulmányt *A pusztítás mint a keletkezés oka* címmel.⁵ Spielrein írása, amely a halálöszön elmélete első megfogalmazásának tekinthető, a Junggal való szerelmi kapcsolatának történetét Siegfried és Brünhilde történetébe transzformálja (Wagner és Nietzsche nyomán). Spielrein alakja több irodalmi és filmalkotást ihletett meg (D. M. Thomas angol író *Fehér hotel* című regénye vagy a *Lélekszakadva* című olasz játékfilm).⁶

Az irodalom a pszichoanalízis kultuszának egyik legfontosabb terepe. Itt most nem beszélek arról, hogy a 20. század irodalmában milyen módon jelentkezett a Freud-kultusz. Álljon itt csupán egy Kosztolányi-idézet, a Freud hetvenedik születésnapjára írt vers:

*Zavart költők, ki meri őt dicsérni,
ki élettani bábként látja mindünk
üvegerünkben kék és piros vérrel?
Én, én merem a hősi hetvenévest,
káromkodó, agg szájának dicsőség.
Föld, tartsd erősen legnagyobb fiad.*

A magyar irodalomban elsősorban József Attila néhány verse és egyéb szövege vált a pszichoanalízis irodalmi kultuszának megalapozó szövegévé. Más helyütt már írtam arról, hogy nem csupán az – Arthur Koestler kifejezésével – „freudi népdalokat” költő József Attilának volt fontos a pszichoanalízis, hanem legalább annyira fontos szerepet játszott József Attila személye, műve és utóélete a

4 Elias Canetti: *Feljegyzések*. Ford. Halasi Zoltán. Európa, Budapest, 2006, 343.

5 Sabina Spielrein: *A pusztítás mint a keletkezés oka*. *Thalassa* (19) 2008/3. 13–51.

6 Sabina Spielrein életétörténetét svéd dokumentum-játékfilmben dolgozta fel Elisabeth Marton (*Sabina Spielrein volt a nevem*, 2003.)

magyar pszichoanalízis történetében is.⁷ József Attila egyszerre volt páciens és a freudi eszmevilág megszólaltatója versben és tanulmányban egyaránt. Továbbá megtette azt a szívességet, hogy rengeteg olyan feljegyzést hagyott maga után (Szabad-ötletek, Rappaportlevelek stb.), amelyek nem csupán pszichoanalitikus értelmezésre adnak alapot, hanem maguk is értelmezik a pszichoanalízist (Hegel – Marx – Freud).

József Attila nem csupán mint példa, motívumforrás, esettanulmány-nyersanyag, hanem mint legitimációs eszköz is fontossá vált a pszichoanalízis számára. A pszichoanalízisnek persze mindig szüksége volt az irodalomra, nemcsak modellként, hanem metaforaként is,⁸ hogy megteremtse saját legitimitását, attól a pillanattól kezdve, hogy Freud egyik első, hisztériáról szóló esettanulmányában kénytelen volt bevallani: az általa leírt kórtörténetek „úgy olvashatók, akár egy novella, és hogy úgyszólván nélkülözik a tudományos jelleget”.⁹

Pszichoanalízis és irodalom viszonya igen sokrétű. Az irodalom nem valamiféle díszítmény a pszichoanalízis testén, vagy valamiféle kuriózumgyűjtemény, hanem forrása és közege is. Jean Michel Rey szerint „az irodalomra való támaszkodás révén a pszichoanalízis tudománya (részlegesen) képes arra, hogy saját »genealógiáját« rekonstruálja, rekonstruálja azt, ami eddig »előtörténetének« tűnt”.¹⁰ Ebből a szempontból is érdekes vizsgálódásokra adhatnak lehetőséget Freud olvasmányai, amelyekről Michael Rohrwasser osztrák irodalomtudós írt könyvet.¹¹ Szophoklész Shakespeare és Dosztojevszkij művei az Ödipusz-komplexus mintáját adják; e szerzők kultusza szinte magától értetődő, mint ahogy a német klasszikusok, Goethe, Schiller, Heine kultusza is, akik Freud irodalmi műveltségének alapjait képezték. De legalább ennyire fontosok azok a művek is, amelyek nem egyszerűen metaforák forrásaként és műveltségi anyagként szerepeltek, hanem amelyeket Freud mintegy detektív módjára, Conan Doyle szemével olvasott, titkokat, rejtett motívumokat keresve. Ilyen volt például E. T. A. Hoffmann *Homokembere*, Conrad Ferdinand Meyer *A bírónő* című novellája, Schnitzler *Jóslat* című elbeszélése, Wilhelm Jenssen *Gradíva* című regénye.

A továbbiakban két olyan – kevésbé ismert – irodalmi műről lesz szó, amelynek ugyancsak nagy a kultusza pszichoanalitikus körökben. Az egyik Carl Spitteler svájci író *Imago* című, 1906-ban,¹² a másik pedig Georg Groddeck német orvos és pszichiáter, műkedve-

7 Erős Ferenc: József Attila kultusza a pszichoanalízisben, in Tverdota György – Veres András (szerk.): *Testet öltött érv*. Az értekező József Attila, Balassi kiadó, Budapest, 2003, 105–118.

8 Peter Brooks: A pszichoanalitikus kritika eszméje, in Bókay Antal – Erős Ferenc (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Filum, Budapest, 1998, 42–55.

9 Josef Breuer – Sigmund Freud: Tanulmányok a hisztériáról (részletek), in *A Farkasember. Klinikai esettanulmányok II*. Filum, Budapest, 1998, 54.

10 Jean Michel Rey: Freud's Writing on Writing, in *Yale French Studies*, No. 56. 1977. 301–328.

11 Michael Rohrwasser: *Freuds Lektüren: Von Arthur Conan Doyle bis zu Arthur Schnitzler*. Giessen, Psychosozial Verlag, Giessen, 2005.

12 Magyarul: Carl Spitteler: *Imago*. Ford. Hertelendy István. Révai, Budapest, 1942.

ló író *A lélekkereső* című, 1921-ben megjelent regénye. Mindkettőnek fontos szerepe volt a pszichoanalízis korai történetében.¹³

Spitteler *Imagójáról* úgy tudni, hogy önéletrajzi elemekkel átszőtt regény. Szerb Antal *A világirodalom történetében* ezt írja Spittelerrel: „[...] egész hosszú életét a Mú aszkétikus szolgálatában töltötte. Még a lelkészi pályát is elhagyta, mert az is megalkuvás lett volna a »Szigorú Úrnóvel« szemben, akit csak azért nem nevez Múzsának, mert ezen a néven már nagyon sokan kompromittáltak. [...] A költő szerelmes egy nőbe, illetve az Imágóba, a képbe, amely a nőről lelkében él; de idővel kísértés fogja el, hogy felkeresse az élő nőt is, és így kerül a Bildungsphilisterek közé, a »kedélyesség poklába«, míg végül számos viszontagság után be nem látja, hogy nem az élő nő az igazi, hanem a képzeletbeli.”¹⁴

A svájci író és műve kultikus jelentőségre tett szert analitikus körökben a 20. század első évtizedeiben. Ez mindenképp egy másik nagy svájcinak, Carl Gustav Jungnak volt köszönhető. A zürichi Carl a luzerni Carltól vette át az *imágó* fogalmát, amely azután a jungi mélypszichológia egyik alapfogalmává vált, egy vele szorosan összefüggő másik fogalommal, a komplexussal együtt. Freud, aki azután Jungtól kölcsönözte az imágó fogalmát (éppen ezért a Junggal való szakítás után ritkábban használja), szintén nagy tisztelője volt Spittelernek, és többször hivatkozik rá. Így például az *Álomfejtés* későbbi kiadásaiban a IV. fejezethez fűzött jegyzetben ezt írja: „Egyik kiváló élő költőnk, mint hallom, tudni sem akar a pszichoanalízisről meg álmfejtésről, mégis teljesen magától rábukkant az álom lényegének szinte azonos formulájára: »elfojtott vágykívánságok illetéktelen felbukkanása álarcban és álnév alatt.«”¹⁵ (Freud itt Spitteler *Legkorábbi élményeim* című önéletrajzi írására utal.)¹⁶

Spitteler kultuszát azonban leginkább Hanns Sachs, Freud „titkos bizottságának” egyik tagja, a Bécsben, majd Berlinben működő pszichoanalitikus hirdette. 1912-ben Sachs alapította Otto Rankkal, egy másik „titkos bizottsági taggal”, a később kegyvesztetté vált bécsi analitikussal együtt az *Imago* című folyóiratot, amelynek fő témája a pszichoanalízisnek a természet- és szellemtudományokra való alkalmazása volt. A folyóirat címének ötletét Spitteler regénye adta; Hanns Sachs a folyóiratban több cikkben is méltatta Spitteler műveit.

Spitteler kultuszában paradox módon nagy szerepet játszott az a tény, hogy Spitteler *nem* volt híve a pszichoanalízisnek. Sőt, „tudni sem akart róla”, mint azt Freud az előbb idézett *Álmfejtés*-jegyzetben némi rosszállással meg is állapította róla. Sachs a svájci íróról 1924-ben megjelent nekrológiájában Spittelernek egy hozzá intézett levélből idéz, amelyben az utóbbi így nyilatkozik a lélekelemzésről: „szörnyűséges tudományos eszperantó, amelyet először le kell for-

13 Újabb kiadása: Georg Groddeck: *Der Seelensucher. Ein psychoanalytischer Roman.* Stroemfeld Verlag, Frankfurt am Main, Basel, 1998.

14 Szerb Antal: *A világirodalom története.* Magvető, Budapest, 1980, 758.

15 Sigmund Freud: *Álmfejtés.* Helikon, Budapest, 1985, 120.

16 Carl Spitteler: *Meine frühesten Erlebnisse.* Diderichs, Jena, 1914.

dítani egyszerű németre”.¹⁷ Hanns Sachs *Übermensch*-ként csodálta Spittelert. Egy másik helyen azt írja róla, hogy a költő felsőbbrendűségét olyan „különleges adottságok hozták létre, amelyek titokzatos módon egyenesen az istenek öléből pottyantak le”, s hozzáteszi: „Carl Spitteler, akit néhányszor meglátogattam, amikor Luzernben jártam, hízogón fogadta, hogy egy tudományos folyóirat keresztapja lett, de egyáltalán nem érdekelte őt a tudattalan természetének módszeres megismerése. Ösztönösen elhúzódt mindentől, ami megtörné művészi intuícióját.”¹⁸

A néven kívül van még egy vonatkozás, ami Spitteler regényét halhatatlanná tette a pszichoanalitikus mozgalom számára. Ez pedig a „szegény Konrád” kifejezés, amelyet az *Imago* hőse, egy Viktor nevű költő saját testének megnevezésére használ. Freud, Jung és Ferenczi Spittelertől vette át ezt az ötletet, és mindhárman előszere-tettel használták egymással folytatott levelezéseikben – saját testük megszemélyesítése gyanánt. Így válhatott „szegény Konrád” Freud és Ferenczi levelezésének egyik főszereplőjévé is. Konrád az az „énke”, aki a drámai pillanatokban kajánul közbeszól a test nyelvén, és figyelmezteti gazdáját: „én is itt vagyok”. „Szegény Konrád” rontja el Freud és Ferenczi közös vakációját Szicíliában; s ő az, aki Ferenczit pszichoszomatikusan megbetegíti magánéleti válságai idején. „Szegény Konrád” az, aki az öregedő Freudot, csakúgy, mint Ferenczit, figyelmezteti az élet végességére, aki „a továbbélés bizonyosságából a halál kísérteties, élő hírnökévé válik”.¹⁹

A másik regény, Georg Groddeck *Lélekkeresője* (*Der Seelensucher*) az ellenkultuszt, a kifordított kultuszt, az *enfant terrible* kultuszát képviseli. A regény „Ein psychoanalytischer Roman”, vagyis „pszichoanalitikus regény” alcímmel jelent meg a nemzetközi pszichoanalitikus kiadónál. A címet Otto Rank adta Groddeck írásának, az alcímet pedig Freud biggyesztette hozzá. Az eredeti cím ugyanis sokkal kevésbé volt romantikus, inkább bizarr: „A poloskairtó, avagy Thomas Weltlein leleplezett lelke”. A regény érdekessége többek között abban áll, hogy Groddeck itt szabadjára engedte fantáziáját, amelyet orvosi, pszichoterápiás és pszichoanalitikus írásaiban valamilyen módon mégiscsak korlátozni kényszerült. A regény pszichoanalitikus körökben nagy indulatokat váltott ki, a svájci analitikusok pornográfiával vádolták és tiltakoztak a „Verlagnál”, a nemzetközi pszichoanalitikus kiadónál való megjelentése ellen, Freud és Ferenczi viszont lelkesen üdvözölte Groddeck írását.

De miről is szól Groddeck regénye? A *lélekkereső* átváltozás-regény. Kafka *Metamorfózisának* Gregor Samsáját itt August Müllernek hívják. A főhős, akit Groddeck állítólag saját nevelt fiáról mintázott, agglégény, magányos középkorú férfiú, aki nyugodalmass és rendezett körülmények között él, idejét főként kontemplatív olvasással tölti. Egyszer csak beállítanak hozzá nőrokonai, özvegy

17 Hanns Sachs: Carl Spitteler. *Imago*, 1924 (10) 443 ff.

18 Hanns Sachs. *Freud: Master and Friend*. Harvard University Press, Cambridge, 1945.

19 Sigmund Freud: A kísérteties, in *Művészeti írások*. Filum, Budapest, 2001, 261.

nővére és annak eladósorban lévő, igen vonzó leánya, Agatha. Nem tudjuk meg, mi történt pontosan August és Agatha között, csak sejteni véljük néhány homályos utalásból. Egyik éjszaka az ágyakat poloskák lepik el, Müller pedig irtóhadjáratot indít a vérszopó paraziták ellen. A poloskákkal folytatott küzdelemben a hős „megőrül”, vagyis felszabadítja magát minden korláttól, amit a hagyomány, az örökség és a nevelés rákott. Nevet változtat – így lesz belőle Thomas Weltlein (nem *allein*, azaz egyedül, hanem *weltlein*), és vándorútra kél. Ugyanakkor vagyona és összeköttetései lehetővé teszik, hogy bejusson a társadalom legmagasabb köreibe. Bárhová megy, jó hasznát veszi a bolondnak azt a kiváltságát, hogy az emberek képébe vágja az igazságot, és így az olvasó is olyan igazságokban részesül, amelyeket maga Groddeck sem merne kimondani, ha nem lenne a fején a bolondok sipkája. (Olyan, mintha Karinthy *Bűvös székében* ülne.) Müller-Weitleinünkkel, azaz egy modern Don Quijotével egy rendőrségi fogdában, egy kocsmai kuglizóban, egy kórteremben, egy képtárban, az állatkertben, egy negyedosztályú vasúti kupéban, egy utcasarki népgyűlésen, egy feminista kongresszuson, prostituáltak, szemfényvesztők, szélhámusok társaságában találkozunk, sőt ivászat közben egy porosz királyi herceggel. Mindenütt úgy beszél és úgy viselkedik, mint egy igazi *enfant terrible*, mindent észrevesz és mindenbe beleköt, felismeri és bevallja a felnőttek alapvetően gyermeki vonásait, nevetségessé tesz mindenféle nagyozást, hazugságot és képmutatást. Weltlein, Ferenczi szavaival a „nevető mártír” végül egy vasúti szerencsétlenségben hal meg. Cinizmusa azonban halála után is tovább kíséri: a vonat kerekei által levágott fejét nem találják, ezért személyazonosságát csak teste intím részeinek szemügyre vételével lehet megállapítani.

Ferenczi Sándor írja Groddeck regényéről szóló recenziójában: „Az ember minden műve csupán plasztikus megjelenítése a nemi szerveknek és a nemi aktusnak, minden vágyakozás és törekvés archaikus prototípusának. A világot nagyszerű egység uralja. A test és a lélek dualizmusa csak babona. Az egész test gondolkodik, a gondolatok kifejeződhetnek egy bajuszban, egy tyúkszemben, sőt az exkrétumokban is. A lélek »meg van fertőzve« a test által, a test pedig a lélek tartalmaival; valójában nem is szabad »egóról« beszélünk. Az ember nem él, hanem őt »éli« »valami«. A legerősebb »fertőzés« a szexuális. Aki nem akarja látni az erotikát, rövidlátóvá válik, aki nem tudja »szagolni« az erotikát, náthás lesz.”²⁰

Talán éppen Groddeck regénye volt az, ami Ferenczit hozzásegítette egy új szerep, az *enfant terrible* szerepének kialakításához. A regény egyes motívumai ugyanis sorra visszaköszönnék Ferenczi életregényében – korai traumák, a „bölcs csecsemő” minden tudása és tragikomédiája, az idősebb és a fiatal nővel, Gizellával és Elmával való kapcsolat háromszöge, a szimbólumok erotizáltsága, test és lélek kozmikus egységének gondolata, a *Thalassa* mitológiája, a „nyelvzavar” kérdése, a Freuddal való kapcsolat elhidegülése, a

20 Sándor Ferenczi: Georg Groddeck: Der Seelensucher. Ein psychoanalytischer Roman. *Imago*, 1921, 356.

Klinikai napló vallomásossága és útkeresése, mindezek Groddeck megvilágításában is értelmezhetők.²¹ Ferenczi a „poloskairtó” Weltleinnel azonosulva konstruálja meg saját szerepét. A kifordított kultusz az *enfant terrible*-ben él tovább, aki az „abjektek”²², az undort keltő, elutasított tárgyak, a „bajusz, a tyúkszem és az exkrétumok” felől próbálja nevetségessé tenni a „nagy ember” kultuszát, Freudét, akinek apai figurája nyomasztó teherként nehezedett rá.

21 Lásd erről részletesebben: Erős Ferenc: *Kultuszok a pszichoanalízis történetében*, József Kiadó, Budapest, 2004.

22 Az „abjekt” fogalmáról lásd Julia Kristeva: A szerelem abjektje. *Thalassa* (18) 2007/2–3. 3–27.